

GRÄNSLAND – ETT (JUDISKT) ÄVENTYR MELLAN TYSKLAND OCH SVERIGE

Clemens Räthel
Humboldt-Universität zu Berlin
clemens.raethel@hu-berlin.de

Abstract

Aaron Isaac is considered to be the first Jew who was allowed to settle and work in Sweden without being forced to convert to Christianity. After having arrived in Stockholm in 1774, he founded the first Jewish congregation and was involved in reforming the legal status of Jews. The Jewish minority was eventually given the right to live (in selected cities) and work (as merchants or craftsmen not organized by the guild system) in Sweden. Furthermore, Aaron Isaac became an author: his 'memoirs' are the topic of this article, in which I read his autobiographic book as a form of transgressive literature. The book describes Aaron's long and eventful journey across many borders from his German hometown to Stockholm. The book itself crosses many borders: written in a form of Yiddish-Swedish using Hebrew letters, it becomes almost impossible to decipher the text "correctly". Rather, the text demands that the reader copes with a literary no-man's-land.

Nyckelord

Jews, Scandinavia, Sweden, Transgressive Literature, Aaron Isaac

Aaron Isaac blev år 1774 den första juden som fick bosätta sig i Sverige utan att konvertera. Under åren som följde lade han grunden till den judiska församlingen i Stockholm och han bidrog också till att skapa det juridiska ramverket för judarna i Sverige. Dessutom skrev han ner sina upplevelser, äventyr och erfarenheter. Aaron Isaacs *Minnen* kan på många sätt läsas som gränsöverskridande litteratur: skriven i och delvis om Sverige, på jiddisch med hebreiska bokstäver. Således blir boken mycket mer än en beskrivning av det judiska livet i Stockholm. Isaacs transitberättelse belyser temat (språklig) tillhörighet och identitet, den ifrågasätter gränser, både vad gäller genre, föremål och form. Därigenom skapar han ett litterärt mellanland där det obekanta får ta plats.

Artikeln syftar till att lyfta fram drivkraften i detta obekanta. Med utgångspunkt i Aaron Isaacs *Minnen* skall jag undersöka litteraturens förmåga att förskjuta gränser, att alstra irritationer och på så sätt ge utrymme för utopiska (mot-)berättelser.

På väg till Stockholm

Allt började lite utanför Berlin, i Treuenbrietzen, där Aaron föddes 1730. Familjen, om än den enda judiska i byn, var högt ansedd hos medborgarna. Fadern avled mycket tidigt och det blev en självklarhet att Aaron bidrog till familjeekonomin från en väldigt tidig ålder. Han avancerade till sigillgravör och stensnidare och etablerade på så sätt goda kontakter med militären och andra officiella verksamheter. Mindre väl utvecklade sig relationen till storebrodern och i 20-årsåldern valde Aaron att flytta hemifrån och han gav sig ut på resande fot. Jag kan i det här

Tijdschrift voor Skandinavistiek 36(2), 2018/19 

Except where otherwise indicated, the content of this article is licensed and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

sammanhanget inte redogöra för alla detaljer av hans äventyrliga resa men det blev ett besvärligt och krävande tilltag. Han tog arbete var än det bjöds och det dröjde tills han så småningom fick en stadig ekonomi. Betydande för hans senare väg till Sverige blev kontakten med svenska adelsmän och militärer under Sjuårskriget (1756-1763) i Mecklenburg. Aaron försörjde armén med kött och utmärkte sig dessutom som sigillgravör för officerarna som, när det visade sig att Aaron tänkte fortsätta resan norrut till Sverige, försåg honom med rekommendationsbrev.

Efter uppehåll i Ystad och Malmö kom Aaron 1774 för första gången till Stockholm. När han efter den mycket långa och besvärliga resan nådde den svenska huvudstaden var han en slags sensation. En främling man nyfiken betraktade, en främling vars blotta existens ledde till rädsla, osäkerhet men också glädje och nyfikenhet hos invånarna. Aaron Isaac var en främling som kände sig mycket främmande och utanför och som fann det svenska språket mycket svårt. Det har skrivits mycket om Aarons betydelse för utvecklingen av det judiska livet i Sverige (t. ex. Valentin, 1924, 153-167; Carlsson, 2011, 17-28), att han blev den första svenska juden som av Gustav III fick ett skyddsbrev,¹ vilket i sin tur gjorde en ny lagstiftning nödvändig. Det så kallade *judereglemente* från år 1782 gjorde det möjligt för judar att uppehålla sig i (utvalda delar av) Sverige utan att konvertera; enligt detta reglemente fick judar bo i Stockholm, Göteborg och Norrköping,² de fick endast gifta sig med varandra och bara syssla med hantverk som inte föll under skråstadgan. 1782 års reglemente kan betecknas som "helt och hållet i den gamla tidens stil" (Valentin, 1924, 193) och inget däri vittnar om att den tillkom samtidigt med Josef II:s toleransedikt eller Christian Wilhelm Dohms emancipationsskrift *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Räthel, 2016, 311-314).

Aaron Isaac framställs som en pionjär och banbrytare (Glück et al., 1997, 21-28): En tyskfödd jude, sigillgravör och stensnidare, som vägrar att konvertera och som inte heller behöver konvertera, och som var så mycket mer än sigillgravör och stensnidare. Han var köpman, resenär, jude och pengautlånare; han drev handel med galanterivaror – ädelstenar och andra lyxartiklar – och boskap. Han försörjde drottningen med juveler och under kriget armén med kött.

Vad som intresserar mig mest är att Aaron blev därutöver författare. Som 70-åring skrev Aaron ner sina upplevelser, äventyr och erfarenheter och det är denna skrift som står i fokus här. Isaacs bok *Minnen* kan på många sätt läsas som gränsöverskridande litteratur och jag tänker belysa huvudsakligen två aspekter lite närmare. För det första är ju själva berättelsen en om gränser. Resan för Aaron från Berlin och Brandenburg till Mecklenburg och sedan via Ystad och Malmö till Stockholm. Det är en resa som för honom från det judiska hemmet till ett okänt land. Han upprättar så småningom en judisk församling i Stockholm, han medverkar i att överhuvudtaget skapa ett juridiskt ramverk för judarna i Sverige, där gränsen mellan majoriteten och de nyankomna omförhandlas. För det andra är det också en berättelse om språkliga och kulturella gränser i vilken frågor om tillhörighet och identitet beständigt står i fokus.

¹ Skyddsbrevet utfärdades den 2 juni 1775, ungefär ett år efter Aarons ankomst till Stockholm. Brevet gällde Aaron, som fick arbeta som sigillgravör och stensnidare, samt hans bror Marcus Isaac och brödernas kompanjon Abraham Peschel.

² Senare under år 1782 gavs också tillstånd till bosättning i Karlskrona.

Boken tillkom 1801/02. Den var inte tänkt för publicering utan som en slags äventyr-berättelse för Aarons efterföljare. Själv skriver Aaron i början på boken: "Jag är ingen ordakunnig man i det heliga språket, därför skriver jag profant språk" (Isaac, 2008, 13) Och inte heller blir det heligt. Istället läser vi ett mycket färgrikt vardagsspråk, som vittnar om Aarons resa genom Tyskland och Sverige. Jag vill koncentrera mig på den delen av boken, som beskriver ankomsten till Stockholm och svårigheterna Aaron möter där. Han skildrar mycket detaljerat och på ett underhållande sätt hur han försöker få tillstånd att kunna bo kvar i huvudstaden och tillåts att arbeta. Trots de många rekommendationsbrev som han för med sig visar det sig att vara en lång och mycket byråkratisk väg, som inte känns obekant idag.

Så fort Aaron kommer till den svenska huvudstaden tänker han bege sig till Carl Sparre, överståthållaren:

Jag har alltid haft för vana att stiga upp ganska tidigt på morgnarna. När jag stigit upp och gjort i ordning min tobakspipa, var värden redan uppstigen. [...] Mannen var mycket hygglig, och hans hustru var också mycket snäll. Klockan 10 följde han med till överståthållarens hus och visade mig, var jag skulle gå in. [...] Salen var full av folk. Jag kom in med breven i handen och stammade fram på svenska: "Forlåt, Hans Excellens, jag kan inte tala svensk."

Han avbröt mig genast: "Ni är en hebré, tala Ni bara tyska. Jag har tjänat den preussiske konungen som frivillig [soldat] i 5 år." (Isaac, 2008, 50-52)

På det sättet tycks språkproblemet, för det första, löst. Men såklart väntar fler utmaningar.

Han [Sparre] sade: "Käre vän, detta är en mycket svår sak, ty det har aldrig bött en jude i Sverige.³ Mina goda vänner har rekommenderat Er varmt, men detta står inte i min makt. Vad jag kan hjälpa Er med, det skall jag gärna göra. Kom tillbaka om några dagar, så skall jag ge Er vidare besked." (Isaac, 2008, s. 52)

Med detta möte inleds en långvarig och komplicerad process. Aaron försöker få tillstånd för att kunna stanna och skaffa arbete i Stockholm, men det visar sig inte vara lätt även om han hade de viktigaste männen på sin sida. Både Gustaf III och överståthållaren är mycket angelägna att hålla Aaron i staden. Men lagstiftningen och byråkratin omöjliggör redan från början hela projektet. Aaron springer fram och tillbaka, överklagar beslut och lämnar in nya besked och rekommendationer. Ibland går det framåt, ibland den motsatta vägen. Hos magistraten t.ex. träffar han Samuel Conrad Frodin, som vill hjälpa:

Flodin var en lärd man, som kunde många språk. Han uppträdde mycket anspråkslös, ställde sig alldeles bredvid mig, började tala tyska med mig och sade:

³ Första gången judar omtalas officiellt i Sverige är i en kyrkolag från 1686 som går ut på att alla judar som kommer till Sverige skall beläras i den protestantiska tron och måste döpas om de vill stanna i landet (Dencick, 2006, 18). År 1741 förbjöds "alle Judar, Savoyarer, Lin-Dansare, Comoedianter, med flere Gycklare, hwad namn de hafwa måga" att stryka omkring i landet (Sauter, 2004, 47).

"Käre Herr Aaron, Ni har hos konungen anhållit om att få bosätta Er här, och vi har sett Era rekommendationer. Ni prisas som en ärlig man, och som konstnär i stensnideri. [...] Konungen själv önskar, att Ni måtte stanna här, eftersom vi inte har någon stensnidare i hela svenska riket. Men det är en sak, som gör det omöjligt: Ni är judisk trosbekännare. [...] Men vill ni låta döpa Er, skall Ni strax gratis få medborgarskap och njuta alla fri- och rättigheter. [...] Tänk på saken och lämna oss besked inom åtta dagar!"

Jag svarade: "Käre herre, jag behöver ingen betänketid. Jag vill inte byta min tro för all guld i världen." (Isaac, 2008, 61)

I slutändan behöver han inte heller göra det. Men först efter att ha tagit strid för sin övertygelse: Aaron ger sig inte och han har många vänner bland den svenska överklassen som är beredda till att hjälpa. Till sist – och det är den mycket förkortade versionen – får Aaron sina privilegier, han blir därmed den första juden som får bo i Stockholm utan att konvertera.⁴ Och trots allt (eller kanske just på grund av det) bemöts han också med stort motstånd:

Men hur mycket elakt skrev de inte dagligen i tidningarna mot mig! Och vilka gemenheter tänkte de inte ut mot judarna, som populasen skrek efter mig. På cirka 14 dagar gick jag inte ut på gatan. De skrev till och med till konungen och frågade, varifrån han fått rättigheten att förorena detta heliga land med judar. De fick väl då och då vidlyftiga genmälen av högt uppsatta herrar, men det dröjde i alla fall säkert omkring sex veckor, innan det blev alldeles lugnt igen. (Isaac, 2008, 67)

Därefter följer vi Aarons liv i Stockholm, vi upplever genom hans ögon och hans ord hur den judiska församlingen växer fram, vi får höra om hans fram- och motgångar, både inom affärlivet och det privata. Aarons livfulla skildringar berättar om den mångfaldiga interaktionen med hans omgivning, oavsett var han befinner sig. Texten vittnar om alla de gränser han stadigt överskrider eller är tvungen att överskrida. På olika plan. Det är väldigt tydligt och väldigt intressant att se hur Aarons liv strider mot och utmanar den gängse bilden av judarna och dess interpretationer (Räthel 2016): Det är varken en berättelse om hat och förföljelse eller en historia om judisk självbelåtenhet. Det är ett mänskligt öde – som vi får följa med allt det kan innehålla: vänskap, hjälpsamma grannar, irriterande händelser och elaka släktingar; ett liv full av glädje, sorg, succéer och motgångar, där det dyker upp goda och onda Stockholmare, det finns istadiga församlingsmedlemmar men också mycket kärleksfullt skildrade svenska judar.

Aaron lyckas med att framställa den nya minoriteten som rätt heterogen. Judar som anländer tillsammans med Aaron eller kort därefter i Stockholm och Sverige är såklart främlingar i språk och tro och härkomst – men deras språk och tro och härkomst är inte nödvändigtvis identiska.

⁴ Före judereglementets tillkomst fick judar inte lov att bosätta sig i Sverige. Tillfälliga och tidsbegränsade besök kunde dock ske och det är viktigt att påpeka att judar som övergick till kristendomen välkomnades av det svenska samhället. År 1681 döptes för första gången två judiska familjer under stor pompa och ståt i Tyska kyrkan. Fram till 1775 genomfördes omkring 25 liknande dop i landet, främst i Stockholm (Glück et al., 1997, 17-18).

De anses som en grupp men upplever sig själva som individer med dels mycket olika och motstridande intressen.

Aaron Isaacs *Minnen* är av stor betydelse när man sysslar med judarnas historia både i Mecklenburg men också i Sverige. Därutöver berättar den mycket om de ekonomiska förhållandena under det svensk-ryska kriget. Framför allt berättar de om Aarons ankomst i Stockholm och om alla därmed förknippade problem. Och dessa är mångfaldiga och avhandlar inte bara kontakten med det till synes homogena svenska samhället. Aaron Isaacs *Minnen* är därför av stor betydelse som historiebok, men skriften är så mycket mer. Det slår mig hur otroligt aktuell den är, att den ställer frågor man inte kommer undan idag och den visar att det som idag ofta kallas för "invandrarlitteratur" har funnits mycket längre än man vanligtvis antar (se t.ex. Gröndahl, 2002 och Wendelius, 2002).

Utopisk (o-)läsbarhet

När man tittar närmare på originalmanuskriptet, som tillhör Stockholms judiska församling, blir det tydligt att boken också i sig själv överskrider gränser. Originalmanuskriptet går egentligen inte att läsa: den är skriven med hebreisk kursiv, på någon slags jiddisch eller lågtyska, som innehåller många svenska eller försvenskade ord. Texten saknar styckeindelning och interpunktion och liknar mer en Tora-rulle än en modern bok. En forskare, Bettina Simon, redogör i detalj om de många språkliga nivåer och blandningar samt svårigheterna i "översättningsprocessen". Hon hänvisar till felstavade och utelämnade ord, som gör att texten "är svårt att tyda och därmed svårt läsbar" (Simon, 1994, 25).

Detta gör det till synes svårt att riktigt komma åt texten. Man kan överhuvudtaget inte läsa den varken om man har tyska eller svenska som språk; man är beroende av översättningar och bearbetningar, som det finns gott om – både på svenska och på tyska.⁵ Man behöver bara undersöka de senaste utgåvor – Bettina Simons tyska bearbetning kom ut 1994, Mattias Dahléns och Abraham Brodys svenska översättning publicerades 2008 – för att få ett intryck av mångfalden av interpretations – och översättningsmöjligheterna. Inte minst väljer båda författare att stava författarens namn på olika sätt: Aaron Isaac (svenska) eller Aaron Isaak (tyska). Utgåvorna skiljer sig såklart, de måste skilja sig eftersom de bara kan kretsa in innehållet, de kan bara följa spår: Texten är svårt att dechifrera – de små hebreiska bokstäverna är inte alltid entydiga. Dessutom komplicerar blandningen av olika språk, dialekter, ovanligt stavade och dialektala ord samt till synes avvikande grammatik det hela ännu mer. Ett språk utan regler, en text utan gränser som måste – delvis – förbli obekant.

Hur skall man nu läsa denna oläsbara bok, denna text som är så egensinnig och motsträvig och som byter skepnad hela tiden? Jag är övertygad om att boken genom att överskrida allt för många gränser utmanar hela temat gränsöverskridandet. När man pratar om att överskrida gränser förutsätter det att man tar för givet att det finns gränser och att de är av betydelse både för oss som betraktare eller litteraturvetare och för de som antagligen överskrider eller skall överskrida dem.

Att diskutera gränsöverskridanden betyder allt som oftast att man försöker följa en utveckling, man kommer från ett håll och bege sig till ett annat, så som Aaron: från Berlin till

⁵ Bettina Simons överblick är mycket givande och väldigt detaljerad. (Simon, 1994, 12-14)

Sverige, från att vara den till synes första juden som inte tvingas konvertera till en hos kungen och i högre kretsar väl ansedd köpman, från att vara ensam i Stockholm till huvudman för en judisk församling. Det som jag anser problematiskt med denna utvecklings-berättelse är att den är så koncentrerad på att den skall lyckas – i Aarons fall gäller det både för honom men också för samhället som till synes lyckas med att ge gränsöverskridaren tillgång till samfundet.

Betraktar man dock textens egensinnighet och motsträvighet – som redan uttrycker sig rent formellt – bjuder den på mycket mer. Boken i sin helhet skildrar *och* representerar enligt min uppfattning något nytt, något eget – den intar en plats mellan gränserna, ett ingenmansland, ett litterärt mellanrum. Något som Edward Soja kallar *thirdspace* (Soja, 1996): Ett rum som är samtidigt realistiskt och imaginärt, som är både materiell och symbolisk och därmed syftar på konkreta praktiker men också litterära bilder (Soja, 2003, 281). När man betraktar Aarons *Minnen* i sina spatiala dimensioner berättar de något annat, något mer än vägen till Sverige; något annat, något mer än vägen in i samhället. Texten skapar ett *thirdspace*, den skaffar plats – åt sig själv, åt sin berättare och åt sina läsare.

Epilog

Jag måste medge att detta obekanta, detta *thirdspace* irriterar mig. Jag får inte riktigt tag i texten, jag försöker att läsa in Aaron i en slags framgångs-narrativ om assimilationens lycka, hur han – *against all odds* – blir en del av det tyska och så småningom svenska samhället. Men texten vägrar. Dessutom vill jag ha rätt på det hela, jag jämför olika utgåvor och bearbetningar, pluggar fotnoter som förklarar varför man skall översätta och läsa det *så* eller *så*. Men ändå får jag inte riktigt tag i texten. Och det blir så småningom en befriande känsla. Aarons text öppnar också mig ett mellanrum, den skapar öppningar där obekanta och komplicerade förhållanden och relationer kan ta plats, en plats där de får förbli obekanta och komplicerade.

På det sätt vittnar Aarons om litteraturens utopiska potential: att berätta om människor, saker och ting – även om de inte riktigt passar in i vårt språk, även när orden egentligen inte räcker till. Aarons *mischmasch*-text innehåller dessa utopiska mellanrum. För honom och för mig som läsare och litteraturvetare.

Bibliografi

- Isaac, Aaron (2008). *Minnen. Ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal*. Red Mattias Dahlé. Stockholm: Hillelförlaget.
- Isaak, Aaron (1994). *Lebenserinnerungen. Textfassung und Einleitung von Bettina Simon*. Berlin: Edition Hentrich.
- Carlsson, C. H. (2011). Judisk invandring från Aaron Isaac till idag. I H. Müssener (Utg.), *Judarna i Sverige – en minoritets historia. Fyra föreläsningar* (s. 17-54). Uppsala: Uppsala Multiethnic Papers.
- Dencick, L. (2006). *Judendom i Sverige. En sociologisk belysning*. Uppsala: Swedish Science Press.
- Glück, D., Neuman, A., Stare, J. (1997). *Sveriges judar. Deras historia, tro och traditioner*. Stockholm: Judiska Museet.
- Gröndahl, S. (2002). *Litteraturens gränsländ. Invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*. Uppsala: Uppsala Multiethnic Papers.

- Räthel, C. (2006). *Wie viel Bart darf sein? Jüdische Figuren im skandinavischen Theater*. Tübingen: Narr/Francke/Attempto.
- Simon, B. (1994). Einleitung. I A. Isaak, *Lebenserinnerungen. Textfassung und Einleitung von Bettina Simon*. (s. 9-38) Berlin: Edition Hentrich.
- Soja, E. (2003). Thirdspace. Die Erweiterung des Geographischen Blicks. I H. Gebhardt, P. Reuher & G. Wolkersdorfer (Udg.), *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*. (s. 269-288) Heidelberg: Spektrum.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other Real-and-Imagined Places*. Cambridge: Blackwell.
- Valentin, H. (1924). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sauter, W. (2004): Barocken – illusionism på svensk scen. I L. Hamnergren et al (Udg.), *Teater i Sverige*. (s. 39-48). Hedemora: Gidlunds förlag.
- Wendelius, L (2002). *Den dubbla identiteten. Immigrant- och migrationslitteratur på svenska 1970-2000*. Uppsala: Uppsala Multiethnic Papers.

Biografisk notis

Clemens Räthel finished his PhD at Humboldt-Universität zu Berlin in 2014 with a work on Jewish stage characters in Denmark, Sweden and Norway during the 18th and 19th century, outlining the interactions between written drama, actual performances and the political as well as social situations of Jews in Scandinavia (Clemens Räthel: *Wie viel Bart darf sein? Jüdische Figuren im skandinavischen Theater*. Tübingen: Francke 2016). Since 2015 he has been working as post-doc at the Department of Northern European studies (Nordeuropa-Institut) at Humboldt-Universität zu Berlin with a focus on Scandinavian literature and theatre of the 19th and 20th century. In addition to his academic work, Clemens Räthel is also active as a producer and director for a number of theatres and festivals (Salzburg Festival, Burgtheater Wien, Berliner Ensemble, Ruhrtriennale etc.) and has worked with directors such as Peter Zadek, Andrea Breth and Claus Peymann.